

T A R İ H N O T L A R I

- Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları -

BERNARD LEWIS

Çeviri: Çağdaş Sümer

Arkadaş Yayınları

**“Kafamda bir beyaz saç teli belirdi,
Tutup kopardım elimle;
“Peki,” dedi, “beni tek başıma yendin de”
“Ne yapacaksın, tüm ordum ardından gelince?”**

—Yehuda Halevi

**“Tanrım, tek lütuf şudur senden umduğum:
Bereketlendir haz dünyamı
Kov benden saflık belasını
Uzak tut pişmanlık faciasını”**

— ‘Ubeyd-i Zakani

Music of a Distant Drunidan Seçmeler

Giriş

Uzun hayatım boyunca, esas olarak Orta Doğu çalışmalarıyla ilgilendim. Bu ilgim bir okul çocuğuyken başlamıştı. O zamandan bugüne arttı ve önce bir hobiye, sonra bir takıntıya ve nihayetinde de bir mesleğe dönüştü. En başından itibaren toplumu, dillerini öğrenerek, eserlerini okuyarak, yaşadığı yerleri gezerek ve insanlarıyla konuşup onları dinleyerek, içinden anlamaya çalıştım.

Bunu yapabilmek için, doğduğum zaman, yer ve koşullardan ve dolayısıyla ilk eğitimimin sunduğu fırsatlardan hatırı sayılır ölçüde yararlandım. O günlerde İngiltere’de tarih, eğitimin önemli bir parçasıydı ve bizden yalnızca yakın geçmişteki ya da o günkü olaylar hakkında değil, aynı zamanda klasik antikiteden günümüze Batı uygarlığının kayıt altına alınmış ve hatırlanan tarihinin tümüne dair de, anahatlarıyla bile olsa, bilgi sahibi olmamız bekleniyordu. Yalnızca bu da değil; bu tarihin en azından bir kısmını orijinal dillerinde, özellikle de Latince ve Fransızca olarak çalışmamız da bekleniyordu ki, bir kısmımız buna daha sonra Almanca ve Yunanca da ekleyecekti.

İlk çalışmalarımnda esas olarak İslami Orta Doğu’nun Batı’dan en farklı olduğu, en az etkilendiği ve pek çok açıdan çok ileride olduğu ortaçağ tarihi ile ilgileniyordum. Ortaçağ İslam tarihine yönelik ilgimi hiç kaybetmedim; ama artık esas ilgi alanım bu değil. Daha önce kapalı olan Osmanlı arşivlerine girme fırsatı kaçırılmayacak kadar değerliydi ve bana

hâlihazırda derin bir ilgi beslediğim bir konunun peşinden gitme imkânını sundu. Bunun üzerine yayımlanan çalışmalarımın büyük bir kısmı Osmanlı dönemi ya da modern dönem veya bu ikisinin bir bileşimi üzerine oldu.

Fakat hiçbir Orta Doğu uzmanı, hatta bir Asurbilimci ya da Mısırbilimci bile, çağdaş gelişmeleri bütünüyle göz ardı edemez. Savaşta üstlendiğim görev, modern Orta Doğu yaşamı ve siyasetinin kimi veçhelerine dair doğrudan bilgi edinmemi mümkün kıldı. Orta Doğu ülkelerine gerçekleştirdiğim ziyaretler, Orta Doğu liderleriyle yaptığım tartışmalar, Orta Doğulu meslektaşlarla buluşmalarım ve belki de hepsinden çok, Orta Doğulu öğrencilerle ilişkilerim, nelerin olup bittiğinden haberdar kalmamı sağladı. Zaman zaman Orta Doğu'daki gelişmelerle ilgili, genellikle bir mülakat ya da bir dergi veya arada sırada da bir gazetede makale biçimini alan kamusal açıklamalarda bulunmanın cazibesine yenik düştüm. Nadiren de, güncel ya da yakın tarihli gelişmeler hakkında daha uzun yazılar kaleme aldım.

Orta Doğu çalışmaları açısından ki, bugün buna dünya tarihi de eklenebilir, **İslam'ın kökenleri ve kutsal metinleri hakkında bilgi sahibi olmak zorunludur. Henüz öğrenciyken bile, Kur'an'ı, peygamberin yaşam öyküsünü ve bunlarla ilgili geniş yazını okuyordum.** Fakat hiçbir zaman bu konularda uzmanlaşmadım. Teoloji ya da kutsal metinler konusunda bir uzman değilim ve eğer bunlarla ilgilendiysem, bu sadece bir tarihçi gözüyle oldu. Uğraşım ve mesleğim açısından, özellikle uygarlık tarihi ile ilgilenen bir tarihçiyim.

Geriye dönüp baktığımda, bu tercihi yaparak kendimi pek çok sıkıntıdan kurtarmış olduğumu görüyorum. Bu, söz konusu tercihi yaptığım sırada amaçladığım bir şey değildi; fakat zamanla, mesleğimizin en zor ve tehlikeli konularından birinden nasıl şans eseri ve ucu ucuna uzak durabildiğimin farkına vardım. **Müslümanlar için bile ve tabii ki gayrimüslimler için daha fazla olmak üzere, kutsal tarih ve kutsal metinler üzerinde çalışmak giderek mayınlı bir araziye araştırma alanı olarak seçmek kadar hassas bir hâl aldı. Bu hassas durum, beni eleştirenleri, İslam'ın kutsal tarihine ve kitabına yaklaşımım nedeniyle bana saldırmaktan alıkoymadı. Diğer meselelerde olduğu gibi bu konuda da saldırılar her iki taraftan da geldi. Bir yandan İslam'ı ve onun kutsallıklarını karalamakla, diğer yandan onun kusurlarını savunmak ve hatta örtbas etmekle suçlandım. Bense, saldırılar her iki taraftan da gelmeye devam ettikçe, bilimsel nesnellliğime güven duymayı sürdüreceğim.**

Bir defasında, Suriye'de seyahat ederken, bir akşam boyunca bir din âlimiyle teoloji, hukuk ve İslam'ın diğer birincil ilgi alanlarını tartışarak uzun uzun sohbet etme fırsatı bulmuştum. Bir noktada sohbeti keserek hayretler içinde feryat etti: **“Anlamıyorum! İslam hakkında bu kadar çok sev biliyorsun! Neden Müslüman olmadın?”**

Hem soru hem de muhtemel cevabı, İslam dünyasının bugününe dair pek çok şeyi gözler önüne serebilir.

Tarihin çarpıtılmasına -dalkavukluk etmeye, göz boyamaya ya da başka bir kısmi amaca yönelik- büyük enerjilerin sarf edildiği bir dönemde yasıyoruz. Bencil olmayan saiklerden ilham aldıklarında bile, bu tür çarpıtmalardan hiçbir yarar sağlanamaz. **Tarih, kolektif hafızadır ve eğer toplumsal bedeni, insan bedeni gibi düşünürsek; tarihsizlik, amnezi anlamına gelir, çarpıtılmış tarih ise nevroz.**

İLK YILLAR

Geçmişle yüzleşmek konusunda isteksiz olanlar, ne bugünü anlamayı ne de geleceğe bakmayı başarabilirler. Bu nedenle, ahlaki ve mesleki görevleri geçmişle ilgili gerçeği ortaya çıkarmak ve onu gördükleri gibi sunmak ve açıklamak olan tarihçilerin üzerine büyük bir sorumluluk düşüyor. Bu sorumluluğu yerine getirmek için elimden geleni yapmış bulunuyorum.

Birinci Bölüm

İlk Yıllar

Hayatımın neredeyse bir yüzyılına dönüp baktığımda, ne kadar olağanüstü bir şansa sahip olduğumu fark ediyorum:

- İkinci Dünya Savaşı'nda bir askerdim ve ölmedim; hatta yaralanmadım bile.
- Yirminci yüzyıl Avrupa'sında bir Yahudi'ydim; öldürülmedim ya da zulüm görmedim.

Bunlardan ilkinin yalnızca savaştaki talihime bağlayabilirim. Fakat İkincisi için, İngiltere'de yaşamayı seçmiş olan atalarımın teşekkür borçluyum. İngiltere'de doğdum ve yaşamımın büyük bir kısmını İngiltere ve Birleşik Devletler'de geçirdim; yani özgürlüğün tadını çıkararak ve özgürleştirilmeye ihtiyaç duymayan ülkelerde. Her zaman görüşlerimi istediğim gibi, herhangi bir hükümet emri ya da hukuki kararlarla kısıtlanmadan dile getirebileceğimi ve onları kibirli ve zor beğenen filologların kural ve sınırlamalarıyla engellenmeden ifade edebileceğimi biliyordum. Anglo-Amerikan toplumunun açıklığı, özgürlüğü ve İngiliz dilinin olağanüstü anarşisi, olaylar dikkatimi başka yerlerde bu özgürlüklerin olmadığı gerçeğine çekene kadar, doğal kabul ettiğim şeylerdi.

1916 yılında Londra'da doğdum ve bu, her ne kadar Birleşik Devletler'e gelene dek farkına varamamış olsam da, büyük bir şanstı. Ebeveynim, Hary ve Jenny Lewis, Thames Nehri'nin yukarısında Londra'dan çok da uzak olmayan Maidenhead isimli olmasının kesinlikle bana büyük faydası dokunmuştu. Ona "**Gidip çocuklarla oynamam mümkün mü?**" diye sorduğumu ve onun da "**Evet mümkün, ama gidemezsin**" diye yanıt verdiğini hatırlıyorum.

Siyasete dair hatırladığım ilk şey 1920'lerin başlarında, okula yeni başladığım sırada İngiltere'de gerçekleşen genel seçimlere ilişkin. O dönemin iki büyük partisi, **İşçi Partisi** ve **Muhafazakâr Parti**'ydi. Onların yanındaysa, bir zamanlar Muhafazakârların karşısındaki tek ciddi seçenekten geriye kalan ve artık işlevini kaybetmiş **Liberal Parti** bulunuyordu.

Okuldaki çocukların bana ve birbirlerine “**ebeveynlerinin hangi partiye oy vereceklerini**” sorduklarını hatırlıyorum. Babama sormuştum ve “**Biz Liberallere veriyoruz.**” demişti. Sonra okula gidip diğer çocuklara Liberallere oy verdiğimizi anlatmıştım. Ezici çoğunluk ya Muhafazakârlara ya da İşçi Partisi’ne oy verdiğinden, bizimkilerin oyu bir miktar kafa karışıklığına yol açmıştı. “**Neden Liberaller?**” diye sordular ve ben de eve gidişince bu soruyu babama ilettim, “**Neden Liberaliz?**” Babam bir an bile duraksamadan yanıtladı,

- “**Çünkü İşçi Partisi’ni desteklemeyecek kadar çok ve Muhafazakâr olamayacak kadar az paramız var.**”

Hem annem, hem de babam düzenli okurlardı; ama farklı biçimlerde. Annem roman, özellikle de polisiye okur, fakat nadiren gazete okuma zahmetine katlanırdı. Babamsa bazen günde birkaç tane olmak üzere gazete okur, fakat nadiren kitap okuma zahmetine girerdi. Savaştan kısa bir süre sonra bir sabah, yine kısa bir süreliğine ailemle birlikte yaşarken, babamdan daha erken kalkmıştım ve o kahvaltıya geldiğinde gazete okuyordum. Babam,

- “**Ne okuyorsun?**” diye sordu.
- “**UNESCO hakkında bir makale**” dedim.

Bu, UNESCO’nun kuruluşundan hemen sonraydı ve ne babam ne de başka biri ne olduğuna dair bir fikir sahibiydi. Babam.

- “**Hımm, kim ki o? Zannederim yolsuz bir Romanyalı politikacıdır**” diye karşılık verdi. UNESCO kulağa Romanyalı ismi gibi geldiğinden ve bir İngiliz gazetesine konu olmuş bir Romanyalı’nın, neredeyse kesin olarak bir siyasetçi ve muhtemelen de yolsuzluğa bulaşmış bir siyasetçi olacağından bu, mantıklı bir karşılıktı.

Ölüm döşeğindeyken onu görmeye gittiğimde ve vefat etmeden birkaç dakika önce konuştuğumuzda bile, çok sinirli -fakat hemfikir- bir şekilde az önce The Daily Telegraph’da okuduğu bir makaleden söz ediyordu.

Babam, İngiliz Viktoryen ekolünden tablolar toplardı. Bazen bunu neden yaptığını düşünürdüm. Kısa bir telefon görüşmesi, bu merakımı gidermeye yetmişti. Telefonda babamla sohbet ediyordum ve bana,

- “**Yeni bir tablo aldım**” dedi.
- “**Kimin?**” diye sorduğumda bir isimden söz etti. Ben de,
- “**Onu hiç duymadım**” dedim. Babamsa,
- “**Duymuş olduğun bir kişiye param yetmez zaten**” diye yanıtladı.

Annem ve babam öldüğünde tablolar bana miras kaldı. Bu tarzla özel olarak ilgilenmediğimden sadece iki tanesini sakladım, diğerleriniyse sattım.

Babam aynı zamanda bir futbol fanatığıydı; **sanki bir ayınmış gibi**, her hafta maçları

izlemeğe gider ve beni de spora olan ilgimi arttırmak için yanında götürürdü. İnanılmaz bir şekilde sıkılırdım ve maçlar bende hiçbir ilgi uyandırmazdı.

Edebi zevk ve kapasitemi fark etmem ve geliştirmem konusunda son derece yardımcı olan Politeknik'teki İngilizce öğretmeni Bay C. E. Eckersley'e şükran duyuyorum; özellikle bir olayın hatırası zihnimde hâlâ çok canlı. O zamanlar öğrencilerin “**aylık deneme**” yazmak zorunda olmaları yaygın bir uygulamaydı. İki ya da üç konu verilir ve her öğrencinin birini seçmesi beklenirdi. Daha sonra bu denemeler incelenir, notlanır, eleştirilir ve İngilizcenin nasıl anlaşılıp, nasıl yazılacağına yönelik bir alıştırmaya olarak sınıfta tartışılırdı.

Kitap toplamaya hayli gençken başladım. Benimki gibi ailelerin ikamet ettikleri Londra mahallelerinde pek çok ikinci el kitapçının bulunduğu o günlerde, kitaplar fiyatlarına göre dizildikleri vitrinlerdeki kutularda sergilenirdi: Bir penilik, iki penilik ve normalde az olan cep harçlığımın özel bir nedenle arttırıldığı nadir anlarda altı penilik kutular. Kitapların birçoğu, aslında çoğunluğu, çok kötü durumda olurdu; sırtları kırılmış, köşeleri kıvrılmış, üzerlerine bir şeyler dökülmüş, bazen altları çizilmiş ya da kenarlarına anlaşılmasız notlar alınmış, bazen de sayfaları dağılmış kitaplar. Ama her zaman tam olurlardı. Bir kitabı elime aldığım ve birkaç sayfasının kayıp olduğunu fark ettiğim birkaç nadir anda, şok geçiren kitap satıcısı hemen kitabı kutusundan çıkarır ve başka bir yere kaldırır, “**Eğer bir tek sayfası bile kayıpsa**” derdi; “**o bir kitap değildir ve biz burada sadece kitap satarız.**”

Pek çok Yahudi çocuğu gibi, ben de on üç yaşında İbraniceye, ya da daha dürüst olmak gerekirse İbrani alfabesine giriş eğitimi aldım. Bu eğitimin amacı Yahudi cemaatinin tam üyesi olmaya hak kazanan erkek çocuklar için on üç yaşına geldiklerinde sinagogda düzenlenen bir tören olan **Bar Mitzvah**'ında Leviticus kitabımdan birkaç satır okumamı sağlamaktı. Ailemin bana Eski Ahit'in **Bar Mitzvah** bölümünü ve nasıl ilahi söyleneceğini öğretmesi için bulduğu kişi, sıradan bir öğretmen değil, gerçek bir âlimdi. Leon Shalom Creditor uzun bir süre önce Dvinsk kentinden Londra'ya yerleşmiş olan bir Letonya'lıydı. Hem İbranice hem de Yidiş dillerine hâkim bir gazeteci olan ve öğretmenliği sadece ek iş olarak yapan bu kişi, Tevrat ve hahamlık İbranicesinin yanı sıra ortaçağ İbranicesi ile modern İbraniceyle tanışmamı da sağladı ve beni, İbranicenin bir papağan gibi ezberlenip tekrar edilecek bir tür şifrelenmiş dua ve ritüeller yığından ibaret olmadığını, aksine yazılıp konuşulan -Fransızca ya da Latince ile aynı yöntemle öğrenilebilecek ve cazibesi benim için her ikisinden de daha fazla olan- hem klasik ve hem de modern bir dil olduğunu keşfedeceğim eğlenceli bir yolculuğa çıkardı.

Bar Mitzvah törenimde, âdet olduğu üzere, benim için ailem ve öğretmenim tarafından sıkıca gözden geçirilmiş kısa bir konuşma yapmam gerekiyordu. Buna rağmen konuşmama şöyle başlayan bir doğaçlama da kattım:

Aileme hiçbir zaman geri ödeyemem,

Bu yolda bana yaptıkları yardımların karşılığını.

Ne söylersem söyleyeyim hayli çığ kalacak.

Karşılaştırıldığında gerçek minnettarlığım.

İLK YILLAR

İbranice çalışmalarım kaçınılmaz bir biçimde **Eski Ahit**'e ve kuşkusuz İbrani İncili'nin yerleşmiş İngilizce çevirilerine doğru ilerledi. "**Resmi Versiyon**" olarak bilinen İngiliz İncili, bazıları düzeltilmiş diğerlerine dokunulmamış bir dizi yanlış çeviri içeriyordu. Tüm İbrani İncili'nin en çok bilinen bölümünden, yani **On Emir**'den iki örnek vermeme izin verin. "**Öldürmeyeceksin**" emrindeki, "**öldürmek**" şeklinde tercüme edilen kelime, aslında öldürmek değil; çok daha belirli ve sınırlı bir anlam taşıyan "**cinayet işlemek**" fiilidir. Bu gözden geçirilmiş birçok versiyonda düzeltilmişti. **On Emir**'deki bir diğer yanlış tercüme olan "**Zina yapmayacaksın**" ise; aksi duruma örnektir. Emir'de kullanılan "**zina**" şeklinde çevrilen İbranice kelime, çok daha geniş bir anlama sahiptir. İngilizcede "**zina**", sınırlı ve belirli bir anlam taşır; evli bir kişiyle karısı ya da kocası olmayan bir insan arasındaki cinsel ilişki anlamına gelir. İbranice kelime **na'af** ise "**eşcinsellik**" de dâhil olmak üzere; tüm cinsel suçları kapsayan, daha geniş ve genel bir terimdir. Bu hata, görebildiğim kadarıyla, gözden geçirilmiş baskıların hiçbirinde düzeltilmemiştir.

Başka bir yanlış tercümeyseniz, çevirmenin önyargılarına atfedilebilir: "**Süleyman'ın Şarkısı 1:5**"de, **Resmi Versiyon** şöyle der: "**Siyahım, ama alımlıyım.**" İbrancısı ise "**siyahım ve alımlıyım**" şeklindedir.

On altı yaşına geldiğimde, hem yazı hem de konuşma İbrancısına epey hâkim duruma gelmiştim. Üniversiteye girdiğimde, İbrancide hem geniş hem de derin bir okuma yapmış ve hatta her ne kadar pek başarılı olmasa da, bu dilde hem nesir hem de manzum yazı yazma konusunda şansımı denemiştim. Tüm bunlar dile karşı duyduğum iştahı arttırmıştı. Daha sonraki kariyerime giden yollardan birine girmiştim, yani egzotik dillere yönelik büyük merakım başlamıştı.

1920'lerin ortalarında, İngiltere'de bir okul çocuğuyken, öğretmenlerimiz bize nasıl tercüme yapılacağı için büyük çaba ve zaman harcıyorlardı. Bugünün perspektifini göz önüne alırsak, **şaşırtıcı bir şekilde sadece öğrendiğimiz dillerden kendi dilimize değil, o diller arasında da tercüme yapmamız bekleniyordu.** Aynı şekilde sadece yaşayan dillerden ya da o dillere değil, klasik dillerde de, yani **Latince ve Yunanca çeviri de yapabilmeliydik.** Bazen sınavlarda daha da ileri gidilir ve yabancı dillerde genellikle nesir, fakat bazen de manzum olarak "**serbest kompozisyon**"lar yazmamız beklenirdi. Daha sonra Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendiğimde, bu dillerden de pek çok şiir çevirdim ve bugüne kadar da çeviriye devam ettim. Tercüme işini hiçbir zaman sistematik bir biçimde yapmadığım gibi, asla çevirilerimi sistematik bir biçimde yayımlamayı da düşünmedim; ancak koşullar kendiliğinden oluştuğunda yayımlandılar.

Londra Üniversitesi

Politeknik'teki akademik durumum gayet iyiydi ve **rehber öğretmenim bir Oxford bursuna başvurmam konusunda çok hevesliydi. Fakat bu fikir babamın pek de hoşuna gitmedi ve buna şiddetle karşı çıktı. Öğrencilerin bütün zamanlarını sadece içerek ve parti yaparak geçirdiklerini düşündüğü Oxford'a gitmem fikrinden hoşlanmamıştı.** Bu nedenle 1933 yılında Londra Üniversitesi'ne başladım. Londra Üniversitesi her biri kendi kendisini yöneten okul ve kolejlerden müteşekkil zayıf bir federasyondur. İlk yılımda **University College**'a kayıt yaptırıldı; ama kolejlerarası sistem sayesinde diğer kolejlerdeki dersleri de takip etmem mümkündür.

University College'daki ilk yılımda İbranice, Latince, tarih ve biraz da Yunanca çalıştım ve aynı zamanda Arapça öğrenmek için **School of Oriental Studies**'e gittim. Lisans derecem tarih ve diller alanında olacaktı ve Orta Doğu tarihi seçmiş olduğumdan, Arapça zorunluydu.

Bir Orta Doğu tarihçisi olarak ilgilendiğim şeyler, pek çok halefim, öğretmenim ve çağdaşımın gibi filolojik ve edebi olmaktan ziyade esas olarak tarihseldi. Fakat yine de bu alanlarda da kısa bir çıraklığım oldu ve böyle olmasından dolayı derin bir minnettarlık duyuyorum. **Tarihçinin yetkinliğinin ilk ve en temel sınavı, kaynaklarını okuyabiliyor durumda olmasıdır. Bu, her zaman kolay değildir; örneğin dil klasik Arapça ya da yazı kargacık burgacık bir Osmanlı bürokratik el yazısı olduğunda.** Üstelik hepsi bu da değil; bir bölge, bir dönem, bir insan topluluğu yahut da bir konu üzerine yoğunlaşan tarihçi, onun kültürel bağlamına dair de bir şeyler bilmek zorundadır ve bunun için de edebiyat vazgeçilmez bir rehberdir.

Yakın ya da Orta Doğu tarihi hocaları genellikle profesyonel tarihçiler değildir ve bazıları, artık söyleyebileceğime inanıyorum, hiçbir şekilde tarihçi sayılmazlar. Onlar bu konularda eski moda filolojik, metinsel yaklaşımları takip eden filologlardır. Tarih üzerine dersler verirler; çünkü öyle yapmaları gerekir. Daha sonra öğrendim ki, önceden almış olduğum kimi dersler sadece genç bir baş belası gelip de o dersleri almak istediğini söylediği için konulmuştu. Eğer müfredatta bir ders yer alıyorsa, tek bir öğrenci seçmiş olsa bile o dersin verilmesi gerekiyordu.

Orta Doğu tarihi hocalarımdan beni etkileyenler arasında en önemli kişi hiç kuşkusuz, Sir Hamilton A. R. Gibb idi. Doktora derecesine sahip değildi ve o günlerde Britanya üniversite dünyasında buna çok da önem atfedilmezdi. Doktora tercihe bağlıydı ve genellikle de hayli geç verilirdi. Gibb, sadece yüksek lisans yapmıştı. Gibb, tarih okuduğu, öğrettiği ve nadiren de olsa yazdığı halde; aslında gerçek bir tarihçi olmadığına farkındaydı. Sohbetleri sırasında ve hatta arada sırada yazılarında da tekrar tekrar belirttiği bir şeydi bu. Gibb, bir metin âlimi, bir filolojik bilim adamı, bir edebiyat araştırmacısı ve bir düşünce tarihçisiydi; fakat çalıştığı konuya profesyonel bir tarihçi gibi yaklaştığını düşünmezdi.

O zamanlar Londra Üniversitesi'ndeki bir diğer profesör, Bizans tarihi kürsüsünden Norman H. Baynes idi. **Londra Üniversitesi kurallarına göre Bizans tarihi öğrenmeden Orta Doğu tarihi öğrenemezsiniz.** Bizans ve İslam dersleri aynı programın parçalarıydı ki, ben bunun mükemmel bir fikir olduğunu düşünüyorum ve iki yıl Bizans tarihi çalışıp, aksi takdirde hiçbir zaman öğrenmiş olamayacağım Yunancadan sorumlu tutulmuş olmamdan ötürü minnettarım. Bu, ortaçağ tarihini ve uygarlığını daha iyi anlamam açısından çok yararlı olmuştu.

Londra Üniversitesi'nde eğer ana dal olarak tarihi seçmişseniz, üniversite kurallarına göre özel bir konu bulmanız gerekiyordu: Özgün belgeleri incelemeniz gereken, belki de elli yıllık bir dönemi kapsayan, hayli sınırlı bir konu. Ben, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve sonunda da çökmesinden ve pek çok vilayetinin, özellikle de Doğu Avrupa'dakilerin elinden çıkmasından kaynaklanan sorunları; yani o zamanlar adlandırıldığı şekliyle **“Doğu Sorunu”**nu seçmiştim. Londra Üniversitesi'nde büyük bir hoca olan R. W. Seton-Watson tarafından verilen bir **“özel alan”** dersine gönderildim. Bana orijinal belgeleri, yani Britanya, Alman, Fransız, Avusturya ve Rus belgelerini incelemem gerektiğini söyledi. Ve olanca gençliğim ve masumiyetimle, **“Peki ya Türk belgeleri?”** diye sordum. Onların önemli olmadığını, hem olsa bile ortada hiç Türk belgesi bulunmadığını anlattı. Bu cevabı pek de tatmin edici bulmadım. Mutlaka kimi Türk belgeleri olmalıydı. Doğu Sorunu üzerine okuduğum kitaplarda, Türkiye bir sahne ya da perde arkasıydı ve tüm aktörler de Avrupalılardı. Bunun daha fazla araştırılması gerektiğini düşündüm. Böylece en azından kimi belgeleri okuyabilecek kadar Türkçe öğrendim.

Hem Baynes hem de Seton-Watson kelimenin en gerçek ve derin anlamıyla tarihçilerdi ve bana tarihsel yöntem konusunda temel eğitim ve kavrayışımı kazandırdılar. Birbirlerini tamamlıyorlardı. **Baynes'ten kronik ve yazmalara dayanarak ortaçağ tarihiyle; Seton-Watson'dan ise büyükelçilik ve arşivlerdeki belgelere dayanarak modern siyasi tarihle nasıl başa çıkılacağını öğrendim.** Her ikisi de harika öğretmenlerdi ve mesleki eğitimime büyük katkılarda bulundular.

Lisansüstü çalışmalarım sırasında, oldukça ilginç şekilde bir Bizans saray ayaklanmasını tasvir eden Arapça bir metne rastladım. Metni İngilizce'ye çevirdim ve ilgi çekici olup olmadığını sormak için Profesör Baynes'e gösterdim. Öyle olduğunu söyledi ve yayına hazırlamam konusunda ısrarcı oldu. Onun hatırı sayılır yardımlarıyla bunu yaptım ve makale, üçüncü yayınım olarak 1939 yılında yayımlandı.

Hukuk Çalışmaları

Her ne kadar Orta Doğu'yla ilgileniyor olsam da, diplomamı almaya çalışırken, hiç kimsenin bu tür bir ilgiden hayatını kazanabileceği ya da bir kariyer yapabileceği aklıma gelmemişti. Asıl niyetim, daha doğrusu kendi tercihimden ziyade aileminki; üniversiteden mezun olduktan sonra hukuk alanında devam etmektir. İngiltere'de hukukla ilgili iki meslek

vardı, **hukuk müşavirliği** (solicitor) ve **dava vekilliği** (barrister). Hukuk müşavirleri esas olarak büro işi yaparlardı; sözleşme ya da arzuhal kaleme almak, şirket işleriyle ilgilenmek ve bunun gibi şeyler... Dava vekilleriyse esasen hukuk davalarıyla ilgilenirlerdi. Ailem benim hukuk müşavirliğinden ziyade dava vekilliğini daha iyi yapabileceğimi düşünüyordu. Konuşmayı her zaman sevmiştim ne de olsa.

İLK YILLAR

Baroya davet edilmek için yerine getirilmesi gereken iki koşul vardı. İlki, yüzyıllarca önceye dayanan eski bir geleneğe uygun olarak “**şartları taşımak**”tı. Bunun için dört **Inns of Courftan** ya da dava vekili cemiyetlerinden birisine bir öğrenci üye olarak kaydolmanız ve “**salonda akşam yemeği yemeniz**” gerekiyordu. Bir yılda dört dönem vardı ve adayın on iki dönem boyunca bir dönemde üniversite diploması olanlar için en az üç, olmayanlar içinse altı kere cemiyetin büyük salonunda yemek yemesi gerekliydi. Yemekler, beş servisten oluşan, öncesinde sherry sonrasında brendi, yemek sırasındaysa iki şarapla ıslatılan ve hepsi için 5 şilin ödediğiniz mükellef sofralardı. Bu geleneğin arkasında yatan fikir, yargıçların, dava vekillerinin ve öğrencilerin birlikte centilmenler gibi (ve daha sonra hanımefendiler gibi de) akşam yemeği yemeleri halinde, mesleğin geleneklerinin ve etiğinin ve belki de biraz da hukuk bilgisinin, bir tür toplumsal ve biraz da gastronomik bir osmoz yoluyla öğrencilere geçebileceğiydi.

On dokuzuncu yüzyılda bir ara, buna ikinci bir koşul daha eklenmişti: Dersleri takip etmek ve sınavları geçmek. Fakat ilk koşul, yani akşam yemeği de varlığını sürdürdü. Bu koşulu özenli ve başarılı bir şekilde yerine getirdim. İkinci koşulla ilgili olarak da çalışmalara başladım. İngiliz anayasa hukuku ve tarihinin yanı sıra, o zamanlar bir gereklilik olan Roma hukuku da çalıştım. Roma hukuku özgün Roma kaynaklarından çalışılmak zorundaydı. Dolayısıyla Justinian’ın Institutes eserini ve bazı diğer Latince metinleri okudum. Roma hukukundan hoşlanmıştım. Demek istediğim, Roma hukuku tam da bana göre idi. Daha sonra İslami siyasi düşünce ve pratiği daha iyi anlamam hususunda da bana yardımcı oldu. Ondan sonra ceza hukuku çalışmam gerekiyordu ve o da eğlenceliydi. Bunun da, daha sonra müptelası olacağım polisiye hikâyeleri anlamamda büyük faydası dokundu.

Bir hukuk öğrencisi olarak verdiğim kısa arada o zamana kadar hiç görmediğim, hatta bir daha da hiç görmeyeceğim iki kelime öğrendim. Bunlar **baratarya** ve **champerty** idi. Her ikisi de o dönemin İngiliz hukukunda bir avukatın barodan atılmasına neden olacak, hukuki görevi suiistimal etmesi anlamına geliyordu. Barataryanın anlamı ciddiyetsiz davalarla mahkemenin zamanını çalmaktı. **Champerty** ise bir davayı, eğer dava kaybedilirse herhangi bir bedeli alınmaması; ama başarılı bir sonuç elde edilirse avukatın, davayı kaybeden tarafından davacıya ödenecek paranın daha önceden üzerinde anlaşılması bir yüzdesini alacağı hususunda bir anlaşma yaparak alması demektir. Bu hayli profesyonellik dışı bir davranış olarak görülüyordu ve barodan atılmakla sonuçlanabilirdi. Dolayısıyla Birleşik Devletler’de bunun çok yaygın bir hukuki uygulama olduğunu ve Britanya hukukuna göre bir başka suç olan reklamlar yoluyla teşvik edildiğini gördüğümde yaşadığım şey, küçük bir şaşkınlıktan daha fazlası olacaktı.

Champerty'nin, o isimle olmasa da Britanya'da da artık kabul gören bir hukuki uygulama olduğunu duydum. Okuduğum kimi hukuki davalar bana gençliğimde başımdan geçen, **champerty**'den yarar sağlayabileceğim bir olayı hatırlattı. Halen İngiltere'de yaşadığım sırada doktorum gırtlığımda polip olduğunu tespit etti ve beni polipin temizlenmesi için bir uzman doktora yönlendirdi. Uzman, bunun basit bir iş olduğunu söyledi. Beni koltuğuna oturttu, anestezi verdi ve çalışmaya başladı. Bir müddet sonra bilincim açıldığında, ağzımın kötü bir şekilde hırpalanmış ve ön dişlerimden bazılarının kırılmış olduğunu fark ettim. Büyük bir acı içinde olduğumu söylemeye gerek bile yok. Acı, cerrah polipe ulaşmayı başaramadığını söylediğinde daha da arttı. Hâlâ orada durmuyor ve çıkarılmayı bekliyordu. Zamanla, ağzımın içindeki şişler ve acı kayboldu; fakat kırılan dişlerim halledilmesi daha zor bir meseleydi ve hem kapsamlı hem de pahalı bir diş tedavisi gerektirecekti. Cerrahtan, diş doktorumun faturasını ödemesini istemenin hiç de haksız bir talep olmayacağını düşündüm. Bunu cerraha yazdığım da ise kabul etmedi. Bir avukata danışım ve cerraha bir mektup yazdı. Bunun üzerine derhal ödeme yapmayı kabul etti. O zaman ne benim de ne de avukatımın aklına faturadan daha fazlasını talep etmek gelmişti. Birleşik Devletler'de yaşarken, başıma bunlar orada gelseydi bir milyoner olabileceğimi fark ettim.

Paris'te Çıraklık

1936'da yüzden fazla başka öğrenciyle birlikte, tarih alanında lisans (Şeref) bitirme sınavına girdim. Mezun olanların listesi açıklandığında yalnız Birinci Sınıf Şerefe layık görülmekle kalmadığımı, tarihin tüm dallarında Birinci Sınıf Şerefe hak kazanan az sayıda öğrenci arasında da birinci sırada olduğumu gördüm. Babam afallamıştı. Çalışmalarım hakkında endişe duyuyordu ve kız arkadaşımın çok fazla vakit geçirdiğimi düşündüğünden, tahmin ettiği üzere kötü bir sonuç alacağıma kanaat getirmişti. **“Birinci olmak”** tadına doyumaz bir andı. Birincilerin birincisi olmak, bana 100 poundluk bir ödül kazandırmıştı ki; bu, 1936'da hatırı sayılır bir meblağdı. Ödülü almanın tek koşulu, lisansüstü çalışmalara devam etmektir; ben de, böyle yapacak olmaktan hayli hoşnuttum.

O zamanlar, lisansüstü çalışmalarına başlamak üzereyken, pek çok genç insan gibi radikal muhalefet hareketleriyle ilgileniyordum ve İsmaililer ortaçağ İslam'ının en önemli radikal muhalefet hareketiydi. İsmaililer, o zamanlar liderliğini usulen tevarüs eden hilafet uyarınca Ağa Han'ın yaptığı, mezhepsel bir Müslüman gruptu. Bu 1930'lardaydı ve o dönemdeki ya da başka herhangi bir dönemdeki herkes gibi, olup bitenlerden etkileniyordum; Fransız Halk Cephesi, İspanya İç Savaşı, Almanya'da Nazizm'in yükselişi. İnsanlar geçmiş bugünün koşullarıyla okumaya eğilimlidirler. Her ne kadar günümüzden kaynaklanan soruları geçmişe sormanın tamamen meşru olduğunu düşünsem de, geçmişten edinilen cevapları bugüne ilişkin olarak okurken, dikkatli olunması gerektiğine inanıyorum.

Gibb'e İsmailileri çalışmak istediğimi anlattığımda bana bu konuyla ilgili bir teze danışmanlık yapacak ehliyete sahip olmadığını söyledi. Geriye dönüp baktığımda, ona minnettar olmam gerektiğini düşünüyorum; çünkü profesörler için, **“Ben kendimi bunu**

yapmaya ehil hissetmiyorum, bunu başka bir yerlerde çalışsan senin için daha iyi olur” demek, pek de alışıldık bir şey değildi. Gibb bunu yaptı ve bana Paris’e gidip büyük Fransız âlimi Louis Massignon ile çalışmamı önerdi. Hem Gibb hem de Massignon, kelimenin klasik anlamıyla Şarkiyatçıydılar; yani ilgi alanları, linguistik, edebi, kültürel ve diniydi. Her ikisi de, tarih yazıyorlardı; ama sadece denk geldiğinde ve her ikisi de kendilerini tarihçi olarak görmüyorlardı.

1936-37 akademik yılını, Massignon ile çalışarak ve çeşitli akademik kurumlarda dersler takip ederek Fransa’da geçirdim. **Louis Massignon**, zamanının ünlü bir âlimi olarak parlak; ama aynı zamanda tartışmalı bir figürdü. **Uzmanlık alanı, İslam dünyasının dini ve mezhepsel tarihiydi.** Aksi bir kişiydi ve farklı zamanlarda farklı şekillerde tepki verirdi. Kimliğimin iki veçhesine bağlı olarak bana karşı iki önyargısı vardı: **Kimi zaman suçumun ne olduğundan pek de emin olamazdım; bir Yahudi olarak İsa’yı çarmıha germek mi, yoksa bir İngiliz olarak Joan d’Arc’ı yakmak mı?**

Fransızcam çarpıcı bir biçimde ilerledi tabii ve artık benim için Fransızca üzerinden Farsça ve Türkçe çalışmaya başlamak mümkün hale geldi. **Paris’teki en sevdiğim hocalardan biri, bir Türk olan Adnan (Adıvar) Bey’di.** Modern Türkiye’nin ilk büyük kadın yazarı ve kendisinden daha ünlü bir kişi olan **Halide Edib’in kocasıydı.** Çok hoş bir insan ve muazzam bir hocaydı ve ikimiz gayet iyi anlaşmıştık. Adnan Bey Türk devriminde önemli bir rol oynamıştı; ama daha sonra o ve karısı Atatürk’ün gözünden düşmüş ve sürgüne gitmek zorunda kalmışlardı. Diğer Türkler gibi o günlerde bir soyadları yoktu ve sürgünde olduklarından, Türkiye’de soyadı kanunu çıktığında bir soyadı edinmek zorunda değildiler. Batı’da o, Adnan Bey olarak bilinirdi. Türkiye’ye döndüklerinde ise bir soyadı almaları gerekti ve Adnan da, **“Onun bir adı var”** anlamına gelen Adıvar’ı tercih etti.

Diğer lisans öğrencisi Şarkiyatçılar gibi, kısa zaman sonra aldığım farklı derslerin hocalarının verdiği okuma listelerinin Fransızca, Almanca ve bazen de diğer dillerde kitap ve makaleler içerdiklerini ve benden bunları okuyup anlamamın beklendiğinin farkına vardım. Fransızca ve Almanca ile ilgili bir sorunum yoktu; her iki dili de lisedeyken çalışmışım ve ailemle hem Fransızca hem de Almanca konuşulan ülkelere seyahat etmişim. Babamın operaya duyduğu ilgi bunlara İtalyancayı da eklememi sağlamış ve bu da beraberinde bir avantaj olarak ilkel bir İspanyolca okuma bilgisi getirmişti.

Fakat karşımda bir diğer büyük ve önemli bilinmez, yani **Rusça** duruyordu. Çok erken bir aşamada, Rus Şarkiyatçılarının İslam dünyası ile ilgili araştırmaların hemen her alanına kayda değer katkılarda bulduklarını fark etmişim. Kimi zaman bir Batı Avrupa dilinde yazacak kadar nazikti; kimi zamansa çalışmalarından yapılmış alıntı ya da özetler, tercüme edilmiş halde bulunabiliyordu. Ama ürettikleri materyalin esas gövdesi sadece özgün Rusçalarında erişime açıktı. Er ya da geç bu sorunla ilgilenmek zorunda kalacağım ve bu ek dili de öğrenmek için çalışmaya koyulacağım aşikârdı.

İlk ciddi denememde, Paris'te bir lisansüstü öğrencisiyken bulundum ve kısa bir süre devam edeceğim bir Rusça dersine kayıt yaptırđım. Maalesef, bu çok uzun sürmedi. Ders programındaki bir değişiklik Rusça dersimin Türkçe dersimle çakışmasına neden olmuştu ve bakış açım göre ikincisi, benim için çok daha önemliydi. Ama yine de Rusça çalışmaya devam ettim ve kan ter içinde ve sözlük yardımıyla Rusça metinleri okuyabilecek noktaya geldim. Âdetim olduğu üzere, büyük Rus şairi Puşkin'i İngilizce'ye çevirmek konusunda da şansımı denedim. Rusça dergilere, konferans raporlarına ve benzeri materyallere bakmaya başladım ve kimi kitapları okumayı denedim.

Okumalarım sırasında ilginç bir keşifte bulundum: Sovyetler Birlięi'nde İslam üzerine yapılan tartışmaların büyük bir kısmı, **Militan Tanrısızlar Birlięi** isimli bir örgüt tarafından yönetiliyor ve koordine ediliyordu. Bu tabii ki, Sovyet hükümetinin bir koluydu ve görevi de Sovyetler Birlięi'ndeki farklı halklara yönelik din karşıtı ve daha spesifik olarak da ateist propaganda yürütmektir. Birlięin, Sovyetler Birlięi'nde hatırı sayılır takipçiyeye sahip dinlerle; öncelikle Hıristiyanlıkla, ikinci olarak İslam'la ilgilenen bölümleri vardı. Musevilik ve diğer dinlerse görece önemsizdiler.

Benim ilgilendiğim şey kuşkusuz, büyük bir oranda temas etme fırsatı bulabildiğim İslami ya da daha ziyade İslam karşıtı literatürdü. Bunun bir kısmı açıkça propagandaydı; dini inançların saçmalığına, dini metin ya da geleneklerin yanlış olduklarına ve her ikisinin de ne kadar zehirli olduğuna dikkat çeken tiradlardan oluşuyordu. Diğer yayınlarsa bilimsel bir biçim -tekrar ediyorum "**biçim**"- altında atıflarla, dipnotlarla vs. yapılıyordu. Her iki tür de Muhammed Peygambere, onun misyonuna, etkisine, otantikliğine ve hatta tarihselliğine yönelik saldırılara merkezi bir önem atfediyordu. Bir sunuma göre asla böyle bir kişi yaşamamıştı; Muhammed, üretilmiş bir mitti. Bu örgüt, yirmilerin sonları ve otuzlar boyunca çok faaldi ve hatırı sayılır bir literatür üretti. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, Sovyetler Birlięi'nde ne bir yanıt ne de eleştiriye konu oldu. Beklenen buydu tabii. Daha da dikkat çekici olan şeyse bu yayınlara, Müslüman âlimler ve siyasetçiler neler olup bittiğine dair az da olsa bir şeyler bilmelerine rağmen, İslam dünyasında da herhangi bir yanıt verilmesine ya da protestoya sebebiyet vermemiş olmasıydı.

Bu, Batı emperyalizmini ve onun Şarkiyatçı ideologlarını kınamaya her zaman hazır olanların, Sovyetler Birlięi'ne gösterdikleri müsamahanın bir örneğiydi. Aynı şey, Sovyetler'de İslam üzerine kaleme alınan yıkıcı eleştiriler ya da Sovyetler Birlięi'nin idaresi altındaki Müslüman halklara yönelik acımasız baskısı hakkında söyleyecek hiçbir şeyi olmayan Edward Said ve çömezleri için de geçerlidir. Sovyetlerin bu imtiyazlı ve eleştiriden muaf statüsü, Sovyet hükümetinin açık ve tartışmaya yer bırakmayacak bir saldırganlıkla Afganistan'a girip, işgal ettiği 1979'da daha da dramatik hale geldi.

Orta Doğu'ya İlk Seyahat

1937 yılında Paris'ten döndükten sonra, Profesör Gibb, bir sohbetimiz sırasında bana,

- **“Dört yıldır Orta Doğu çalışıyorsun; sence de artık orayı görmenin zamanı gelmedi mi?”** diye sordu.

İLK YILLAR

- **“Evet, ama...”** diyerek söz başladım ve ona, Bunalım ve ailem de dâhil olmak üzere herkesin durumunun kötüleşmesi nedeniyle, Orta Doğu'ya gitmenin benim için aya gitmekten daha kolay olmadığını anlattım. Bunu anlayışla karşıladı ve bu konuyla ilgili yapılabilecek bir şeyler düşündüğünü söyledi. Daha sonra, **Royal Asiatic Society**'nin 150 pound sterlinlik cömert bir seyahat bursuna uygun görüldüğümü öğrendim. Bu para, benim Orta Doğu'ya gerçekleştirdiğim ilk seyahati ve orada altı ay geçirmemi mümkün kıldı.

İlk durağım Mısır'dı. **İskenderiye'ye vardığımda, kendimi daha çok düğünden sonra hayatının geri kalanını birlikte geçireceği gelini ilk kez gören bir Müslüman damat gibi hissediyordum.** Mısır'da geçirdiğim üç ay içerisinde Kahire Amerikan Üniversitesi'nden Arapça dersleri aldım, biraz günlük Arapça öğrendim ve bir **“dinleyici”** olarak Kahire Mısır Üniversitesi'ne devam ettim. Öğrencilerin genellikle yaptığı şeyleri yaptım; derslere ve toplantılara katıldım, kitap ve gazete okudum, konuştum ve dinledim. Hatta bir keresinde, bir öğrenci gösterisine katıldım, ya da daha doğru bir deyişle gözlemcilik yaptım. İlk başlarda iletişim kurmak kolay değildi. Birkaç Orta Doğu dili öğrenmeye başlamıştım; fakat bu dillerin konuşulduklarını, nadiren karşılaştığım öğrenci arkadaşlarım dışında hiç duymamıştım. Mısır'a vardığımda bildiğim tek Arapça, klasik Arapça idi. Günlük Arapça Klasik Arapçadan, İtalyancanın Latince'den farklı olduğu kadar farklıydı. Günümüzde de, **her Arap ülkesinde iki dil vardır; yazı dili ve konuşma dili.** Yazı dili tüm Arap dünyasında, çok ufak değişiklikler bulunsa da aynıdır; fakat konuşulan Arapçalar, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve Portekizce kadar birbirinden farklıdır. Mısır Arapçasıyla başa çıkmayı epey iyi bir şekilde öğrendim. Sonra Lübnan'a ve Suriye'ye gittiğimdeyse herkes bana gülüyordu. Bu yabancıların Mısır diyalektiyle konuşmasını hayli gülünç bulmuşlardı.

Kahire Amerikan Üniversitesi'nde kendi döneminde Batı dünyasındaki en önde gelen Arapça âlimlerinden biri olan Profesör Arthur Jeffery ile tanışma fırsatını yakaladım. Aslen Avustralyalı olan Jeffery, New York'taki Columbia Üniversitesi'nde bir kürsüye geçmeden önce Kahire'de birkaç yıl geçiriyordu. Kahire'deki ikameti sırasında onu derinden etkileyen bir olay yaşanmıştı. **Kur'an**'la her zaman ilgilenmişti ve özellikle de **Kur'an**'ın en eski el yazmaları üzerinde çalışmıştı. Bunlardan birinin metninde, **Eski Ahit ve Yeni Ahit** 'lerin ilk el yazmaları arasında var olanlardan çok da farklı olmayan kimi ufak farklılıkların bulunduğunu keşfetti. Bunun üzerine çalışmaya koyuldu ve bu ilk dönemlere ait farklı okumalar üzerine bir eser kaleme aldı.

Arthur Jeffery'nin 1937 tarihli kitabı, **Materials for the History of the Text of the Qur'an: The Old Codices** (Kur'an Metninin Tarihi İçin Materyaller: Eski Elyazmaları) başlığını taşıyordu. Jeffery, kısa bir süre içinde kitabının suçlanması ve El-Ezher Üniversitesi ve Camisi'nin en önde gelen Müslüman dini otoritelerinden birinin emriyle halkın önünde yakılması karşısında dehşete düştü. İslami değerlere her zaman saygılı olan Profesör Jeffery, El-Ezher'deki insanlarla daha önce hep mükemmel ilişkilere sahip olagelmmişti ve onların kitabına yönelik tepkileri karşısında daha da ürküp korkuya kapıldı. Yaptığı şeyin en dindar Hıristiyan ve Yahudilerin **Eski Ahit ve Yeni Ahit** metinleri üzerinde yaptıklarından hiçbir farkı olmadığına dikkat çekti. Fakat aldığı cevap: **“Ama bu farklı, Kur'an İncil'e benzemez; Kur'an, Allah'ın kelimidir”** şeklinde oldu. Bunu söylerken yalnızca Yahudi ya da Hıristiyan kutsal metnlerinin otantikliği ya da doğruluğuna kuşku düşürmüyorlardı. Aynı zamanda, kutsal metinlerin doğasına ilişkin Müslüman ve Yahudi-Hıristiyan algısı arasındaki derin farklılığı da gösteriyorlardı. Hıristiyanlar ve Yahudiler için, İncil farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda yazılan, ilahi olarak ilham alınmış ama çoğunlukla insanlar tarafından yazılmış bir dizi kitaptan oluşur. Müslümanlar içinse, Kur'an tek, ilahi, ebedi ve birileri tarafından üretilmemiş bir kitaptır. Basitçe ilahi olarak ilham alınmamıştır, kelimenin tam anlamıyla ilahidir ve nasıl olursa olsun onu sorgulamak küfürdür.

Kur'an'ın ilahi mükemmeliyeti nedeniyle, özgün Arapça metninden diğer bir dile tercüme edilemez ve aslında edilmemelidir de. Yüzyıllar boyunca Müslümanların büyük bir çoğunluğu Arap olmadığından ya da hiç Arapça bilmediklerinden, Kur'an'ın Farsça, Türkçe, Urduca ya da diğer İslam dillerine yapılmış Latin Vulgate'si ya da İngilizce Kral James'in İncili'ne benzer resmi tercümeleri yoktur. Tercüme açık bir şekilde yasaklanmıştır. Tabii ki, Arapça dışındaki dillerde tercüme olarak adlandırılabilir kimi versiyonlar bulunmaktadır; fakat bunlar meal ya da tefsir olarak sunulurlar ve hiçbirinin resmi bir statüsü yoktur.

Hayatta kalan en eski **Kur'an** metnlerinin ilk biçimlerini toplayıp sunarak Profesör Jeffery sadece, haham ve papazların uzun bir süreden beri İncil için yaptıkları şeyi İslam kutsal metinleri için yapmaya, daha doğru ve anlaşılabilir bir metne ulaşmaya çalışıyordu. Müslümanların gözündeysen kutsal metnlerinin ilahiliğine ve ebediliğine dil uzatıyordu.

Benzer bir sorun, **kimi adı çıkmış Şarkiyatçılar da dâhil olmak üzere; Batılı araştırmacılar, Kur'an'da geçen kimi İncil hikâyelerinin yanlış bir şekilde alıntılandığına dikkat çektiklerinde ve Peygamberin ya da bilgi kaynaklarının hikâyeyi yanlış anladıklarını varsaydıklarında da ortaya çıkmaktadır.** Müslümanların buna cevabı, kendilerine göre hiç de yersiz olmayan bir infialdir; **“Allah yanlış anlamaz, Resülü yanlış bilgilendirilmemiştir.”** İncil'deki hikâyelerle Kur'an'dakiler arasında farklılıklar bulunmaktadır; çünkü Hıristiyanlar ve Yahudiler kendilerine emanet edilen kutsal metinlerin güvenilir muhafızları olduklarını göstermiş ve onları ya kaybetmiş ya da tahrif etmişlerdir.

Filistin, Suriye ve Türkiye'ye

Mısır'da geçirdiğim üç ayın ardından, o zamanlar bir Britanya mandası olan Filistin'de birkaç hafta kaldım. Oradan bir Suriye ve Lübnan turuna çıktım. O zamanlar İsmaililer ile ilgili tezim üzerinde çalışmaya çoktan başlamıştım ve Suriye'deki İsmaili köylerini ziyaret etmenin faydalı olacağını düşünmüştüm. Bu köyler, ülkenin merkezinde, ^{İLK YILLAR} Hama şehrinin hem doğusunda hem de batısında yer alıyorlardı. Haçlılar döneminde, esas olarak Müslüman; ama bazen de Hıristiyan hedeflerine saldırılar düzenleyen korkunç Haşhaşilere yataklık etmişlerdi. Haşhaşilerin gücü on üçüncü yüzyılda sona ermişti; ama bazı İsmaili toplulukları günümüze kadar varlığını sürdürmüştü. Doktora tezimde kullanacağım ek materyal bulabilme umuduyla gittiğim İsmaili köyleri işte bunlardı.

İlk kitabım olan **The Origins of Isma'ilism** (İsmaililiğin Kökenleri) 1940 yılında Cambridge'de Heffer şirketi tarafından yayımlandı. Geçmişe dönüp baktığımda bu çalışmamdan çok da gurur duymuyorum. Normalde bir doktora tezi, geniş okur kitlesi pek de dikkate alınmadan, ince eleyip sık dokuyacak kişiler gözetilerek yazılır. En iyi tezler bile genellikle bir kitap halinde yayına hazır hale getirilmeden önce gözden geçirilmeye ve genişletilmeye ihtiyaç duyar. Fakat benimki farklı bir durumdu. Savaş çıkmıştı ve akademik yaşamı belirsiz ve hatta sıkıntılı sonuçları olabilecek bir savaş görevi için terk etmek üzereydim. Tezimin yayına hazır hale getirilebilmesi için gereken gözden geçirme ve editörlüğü yapabilmemin hiçbir yolu yoktu. Londra Üniversitesi yayın fonu, hiç kuşkusuz bu durumun farkında olarak, tezin yayımlanabilmesini kolaylaştırmak için bana bir hibe verdi ve bu sayede, bir yayıncı bulmam hiç de zor olmadı. Sübvansede edilen beş yüz kopyalık bir baskıydı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, savaş yıllarında yarattığı ilk etki çok zayıftı ve bu beş yüz kopyalık baskının tükenmesi on yıldan uzun sürdü. Ama yine de bir şey keyfimi biraz yerine getirmişti. Tez Arap dünyasında Arap bilim insanları tarafından iyi karşılandı ve beni son derece şaşırtacak bir biçimde Irak'ta bir Arapça tercümesi yayımlandı.

1945 yılının sonunda akademik hayata geri döndüğümde, ilgim hayli farklı konulara yönelmişti ve İsmaililiğin kökenlerini oldukları yerde bırakmaktan hoşnuttum. İsmaililik çalışmalarına geri dönüşüm parlak bir Amerikan ortaçağ uzmanı olan Profesör John L. LaMonte'nin, meslektaşlarıyla birlikte derleyip yayınlamayı planladıkları, çok ciltli ve yazarlı bir Haçlı tarihine Haşhaşilerle ilgili bir bölümle katkıda bulunmamı istemesi üzerine gerçekleşti. Seve seve kabul ettim ve 1955 yılında "**İsmaililer ve Haşhaşiler**" başlığıyla yer alacak bir bölüm kaleme aldım. Bu bölümün yayınlanmasının ardından, Suriye Haşhaşilerinin tarihiyle ilgili Arapça ve diğer kaynaklar, Selahattin ve Haşhaşiler arasındaki ilişkilerin tuhaf hikâyesi, Haşhaşi liderlerinden birinin kısa ve yayınlanmamış bir biyografisinin tercümesi ve edisyonu gibi konunun çeşitli veçhelerine ilişkin kimi kısa çalışmalar yaptım.

Bunların tümü, tabii ki, Suriye'deki Haşhaşilerle ilgiliydi. Fakat bunların tarihlerinin İran'daki Haşhaşi karargâhından bağımsız olarak bütünüyle anlaşılması mümkün değildi. Bu nedenle Haşhaşiler üzerine, Avrupa folklörü ve bilimindeki yerlerini, Orta Doğu'daki kökenlerini ve Haçlılarla ilişkileri de dâhil olmak üzere hem İran hem de Suriye'deki faaliyetlerini inceleyen ve **"Araçlar ve Amaçlar"** başlığını taşıyan, Haşhaşilerin terörist taktiklerini ve önderliklerinin devrimci stratejilerini ele alan bir sonuç bölümü de içeren bir kitap yazmaya karar verdim. Kitap, bir İslami terör dalgasının kitaba yeni bir anlam; hatta aciliyet kazandırmasından bir yıl önce, 1967 yılında Londra'da yayımlandı. Bu kitabın daha sonraki bibliyografik tarihi ilginçtir. İngilizce edisyonu pek çok yeni baskı yaptı ve Fransızca çevirisi, 1982 yılında Paris'te çıktı.

Bu konuya yönelik ilginin değişen doğası en iyi, çevirmenimin tercih ettikleri başlıklarda görülebilir. Özgün İngilizce metin sadece **"Haşhaşiler: İslam'da Radikal bir Mezhep"** adını taşıyordu. Yabancı bir dildeki ilk baskısı olan Fransızca çevirisinde isim, **"Haşhaşiler, Ortaçağ İslam'ında Terör ve Siyaset"**e, İtalyanca çevirisinde **"Haşhaşiler: Radikal Bir İslami Mezhep, Tarihteki İlk Teröristler"**e, Almanca çevirisindeyse **"Radikal İslam'da Dini Cinayet Geleneği"**ne dönüşmüştü. Tüm bunların amacı açıktı: **Kitapta anlatılan hareket ve eylemlerle, o dönem Orta Doğu'yu kasıp kavuran ve dünyanın büyük bir kısmını tehdit edenler arasında benzerlik kurmak.**

İran'da ortaya çıkan ve Suriye ve Lübnan dağlarına yayılarak on birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında serpilerek Haşhaşilerin hikâyesi öğretici olabilir. Ana akım İslami geleneği ya da oydaşmayı (konsensüsü) temsil etmiyorlardı; bizatihi ana akım Sünni İslam'dan ayrılan Şii hareketin içinde aşırı bir dal, sapkınlık içinde sapkınlıktılar. Uygulama ve inanışları ana akım Sünnilik ve Şiilik tarafından benzer şekilde reddediliyordu ve sonunda ayrık inanışlarını muhafaza eden küçük azınlık tarafından bile terk edildiler. Ortaçağdan bu yana Batı'da yaygın olan, Haşhaşilerin öfke ve silahlarının Haçlılara yöneltildiğine ilişkin yanlış bir algı vardır. Bu doğru değildi. Kurbanları arasında görece az Haçlı bulunuyordu ve bunlar da Müslümanlar arasındaki bir takım hesaplaşmalar sonucunda öldürülmüştü. Kurbanlarının büyük bir çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu; çünkü saldırıları yabancı bir güce değil, hâkim seçkinlere ve İslam'ın hâkim fikirlerine karşıydı.

Ortaçağ Haşhaşilerinin seçtikleri kurbanlar, İslam hükümdarları, idareciler, nazırlar, komutanlar ve önemli dini görevlilerdi. Kullanılan silah neredeyse her zaman aynıydı, görevlendirilmiş Haşhaşi tarafından bizzat kullanılan bir hançer. O zamanlar mevcut olan yay, arbalet ve zehir gibi daha güvenli silahlara neredeyse hiç başvurmadıkları kaydedilmeye değer. En zor ve ulaşılmaz hedefleri seçiyor ve kurbanlarını öldürdükten sonra kaçmak için hiçbir çaba sarf etmiyor, kimse de onları kurtarmaya çalışmıyordu. Bilakis, bir görevin ardından hayatta kalmak utanç vericiydi. Bu açıdan, Haşhaşiler aslında günümüz intihar bombacılarının habercileriydiler. Her ikisi de modern terör pratiklerinin işaretleri haline gelen

kaçırarak şantaj yapmak ve ayırım gözetmeden uzaktan kumandalı patlayıcı kullanarak cinayet işlemekle dikkat çekici bir zıtlık sergiliyordu.

İslam; Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi etik bir dindir ve cinayet ve şantajın inanç ya da pratiklerinde hiçbir şekilde yeri yoktur. Yine de, bugün olduğu gibi o zaman da, dinleri adına cinayet işleyen topluluklar vardı ve bu nedenle ortaçağ Haşhaşi mezhebinin incelenmesi, -suikasta yönelik İslami tutumlara ilişkin bir rehber değil, bazı grupların din ve siyaset arasındaki temel İslami bağa nasıl radikal ve kanlı bir yön verdiklerine ve bunu kendi amaçlarına ulaşmak için nasıl kullanmaya çalıştıklarına bir örnek olarak- yararlı bir amaca hizmet edebilir. Haşhaşilerden çıkarılabilecek tüm dersler içinde belki de en önemlisi nihai ve topyekûn başarısızlıklarıdır.

Ortaçağ Haşhaşileriyle modern muadilleri arasındaki benzerlikler -Suriye-İran bağlantısı, terörün sonuçlarının hesaplanarak kullanılması, Haşhaşi ajanının, ebedi saadet beklentisiyle kendisini kurban edecek kadar davasına tamamen adanmış olması- gerçekten de çarpıcıdır. Fakat dikkat çekici farklılıklar da bulunmaktadır. Ortaçağ Haşhaşileri saldırılarını sadece hedef aldıkları kurbanla sınırlar ve etraftaki masumların zarar görmemesi için özen gösterirlerdi. Haşhaşiler kaçmaya kalkışmazlardı, çünkü görevi başarıyla tamamladıktan sonra yakalanmak bir şeref olarak görülürdü. Bu gelenek de, ne yazık ki, kaybolmuştur.

Haşhaşilerle ilgili bulabildiklerim, beni hayal kırıklığına uğratmıştı, fakat diğer açılardan Suriye'ye yaptığım seyahat ilginç ve hatta faydalı olmuş, hem bir konuşma dili olarak Arapçaya hem de Suriye kırsalındaki yaşam tarzına dair bilgimi arttırmıştı. Tek yerel bağlantım, rehberim Profesör Gibb'in bir tanıdığı olan Danimarka arkeoloji heyetinin başkanıydı. Kendimi ona tanıttım ve çeşitli şekillerde bana yardımcı oldu; ama yardımlarından biri özellikle önemliydi. O zamanlar Suriye Fransız mandası altındaydı ve geleneksel İngiliz-Fransız rekabeti ve karşılıklı şüpheler Levant'ta hâlâ canlı ve güçlüydü. Öyle görünüyordu ki, Fransız siyasi subayı ziyaretimi duymuş; fakat ortaçağ İsmailileri üzerine bir tez yazmanın oradaki varlığımın gerçek sebebi olduğuna inanmamıştı. Benim Fransız karşıtı menfur faaliyetlere karışan gizli bir İngiliz ajanı olduğumdan şüphelenmişti. Seyahat masraflarımın **Royal Asiatic Society** tarafından karşılanıyor olması, sadece kuşkularını doğrulamaya yaramıştı. Neyse ki, Danimarka arkeoloji heyetinin başkanı onu akademik ve bilimsel iyi niyetim konusunda ikna edebildi. Ziyaretimi rahatsız edilmeden sonlandırmayı başardım.

Orada bulunduğum süre içinde kuzey Suriye'deki bir tepeye kurulmuş muhteşem bir Haçlı kalesi olan ünlü Crac des Chevaliers'i ziyaret ettim. Yerel köyden bir rehber vermişlerdi. Bir ara ihtiyacımı gidermem gerekti ve rehberimden beni en yakın tuvalete götürmesini istedim. Hayretler içinde o tür bir şey olmadığını söyledi. **“İhtiyacınızı nerede gideriyorsunuz?”** diye sordum. Elini tarlalara doğru sallayarak cevap verdi. Bunu duymaktan görünür şekilde mutsuz olmuşum ve o an rehberin aklına bir fikir geldi. Kaleyi gösterdi ve

“Bu yeri inşa edenler de ‘Frenkler’di ve muhtemelen bir W.C. de koymuşlardır. Hadi gidip bakalım.” (Frenk Avrupalılar için kullanılan genel terimdi.) Aslında haklıydı. Haçlılar hayatı kolaylaştıran bu temel şeyi unutmamışlardı ve bunun için onlara minnettardım. (Ya da belki de böyle yaptıkları için rahatlamıştım demeliyim.)¹

Türkiye’ye ilk ayak bastığımda, pek çok Batılı ziyaretçinin yaptığı gibi Batı’dan değil, tezim üzerine çalıştığım Suriye’den geliyordum. Akademik eğitimimde bir tarihçi ve bir Şarkiyatçı olarak, klasik İslam uygarlığı üzerinde uzmanlaşmıştım. Yaklaşımımın kaynağını günümüzden ve batıdan değil de, geçmişten ve güneyden alması, beraberinde ülkeye, kültürüne ve sorunlarına ilişkin farklı -ve daha iyi olduğunu iddia edeceğim- bir anlayış getirmişti. Pek çok hüküm ve değerlendirme, karşılaştırmaya dayanır ve kaçınılmaz bir şekilde kıyaslanan unsurlar tarafından şekillendirilir. Benimkiler alışıldık olanlardan belirgin bir şekilde farklıydı.

İlk İşim

1938 yılında neredeyse iki yıldır lisansüstü öğrencisiydim ve sonunda tezim üzerinde ciddi bir şekilde çalışmaya başlamıştım. Aynı zamanda, arasıra **“gerçek bir meslek”** edinmek için hukuk sınavlarıma da çalışıyordum. O yıl hemen hemen aynı günlerde hayatımın akışını değiştirecek iki şey vuku buldu. İlk olarak, **hukuk çalışmalarında ele almam gereken bir sonraki konu, gayrimenkul ve devir hukukuydu ve hukuk eğitimi alan herkes bilir ki; bu, son derece sıkıcı ve yorucu bir konudur.** İkincisi, Londra Üniversitesi bana, İngiliz üniversitelerindeki en düşük pozisyon olan yardımcı öğretim görevliliği önerdi. Bir tercihle karşı karşıyaydım ve bir an bile tereddüt etmedim. **O zamana kadar, hiçbir zaman bir avukat olamayacağımın farkına varmıştım. Hukuka dayalı bir medeniyeti anlamama yetecek kadar hukuk öğrenmiştim, ama beni bir avukata dönüştürmeye yetecek kadar değil.**

İngiliz üniversitelerinde, o zamanlar doktora sınavı Amerikan sisteminde olduğundan çok farklıydı. Amerikan üniversitelerinde, en önemli mesele tezinizin danışmanınız tarafından kabul edilmesidir; danışman onun bir jüriye gönderilmesini önerir ve gerisi formalite icabıdır. Britanya üniversitelerinde durum böyle değildi. Doktora tezi; tez danışmanınızın, aynı üniversiten bir profesörün ve farklı bir üniversiten bir profesörün yer aldığı bir jüriye sunulmalıydı. Jürinin üç seçeneği vardı; Tezi kabul etmek ki, bu durumda adaya doktora verilirdi; tezi reddetmek ki, bu durumda aday eli boş dönerdi ya da **“tezin iadesi”** olarak bilinen şeyi yapmak ki, bu **“Git, şunu, bunu ya da ötekini yeniden yaz, yeniden sun ve sonra, eğer beğenirsek sana doktoranı veririz”** anlamına geliyordu.

---

¹ Yazar burada, rahatlamak ve tuvalet ihtiyacını gidermek anlamlarına gelen *relieve* sözcüğünü kullanarak kelime oyunu yapıyor.
Ç. N.

Londra Üniversitesi'ne bağlı **School of Oriental and African Studies**'de Yakın ve Orta Doğu tarihine yardımcı öğretim görevlisi olarak yıllık 250 poundluk kayda değer bir maaşla atandım (sanırım bunu Gibb ayarlamıştı). Tarih bölümünde görevlendirilmiştim. Verdiğim ilk ders, "**İslami Yakın ve Orta Doğu Tarihi**" üzerine bir deneme dersi oldu. **Sadece dört öğrenci dersi almıştı: Bir Mısırlı, bir Filistinli Arap, bir Iraklı ve bir İranlı.** Babam bunu duyunca şaşırmişti:

- "**Orta Doğu tarihi mi öğretiyorsun?"**
  - "**Evet.**" Afallamış bir sesle devam etmişti,
  - "**Anlamıyorum. Neden Londra Üniversitesi Araplara, Arap tarihi öğretmen için sana maaş ödesin ki?"** Bir başka soru daha vardı:
  - "**Neden Araplar, kendi tarihlerini çalışmak için İngiltere'ye gelmek istiyorlardı?"**
- Bu, daha sonra yeniden karşıma çıkacak bir soruydu.

ARKA KAPAK YAZISI

Hiç kuşkusuz, Orta Doğu ve İslam tarihi konusunda yaşayan en önemli tarihçilerden biri Bernard Lewis'dir. Diğer tarihçilerden farklı olarak yaşadığı yüzyıla tanıklık etmekle kalmamış bizzat bu tarihin içerisinde bir aktör olarak da bulunmuştur. Bu açıdan otobiyografik çalışması **Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları** birinci düzey tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır.

İngiliz Gizli Servisi'ndeki görevi nedeniyle II. Dünya Savaşı'nda ve ardından gönderildiği Orta Doğunun yeniden şekillenmesinde, Arap-İsrail Savaşı'nda, Afganistan'da, İran Devrimi'nde ve Irak'ın işgalinde tarihin bizzat aktörü olarak rol oynamıştır. Dolayısıyla bu kitap kişisel bir anlatı olmanın ötesinde tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. Örneğin Irak krizi ile ilgili şu anekdot yakın tarihimize ışık tutuyor: "... konu kaçınılmaz olarak Irak'taki krize gelmişti. Turgut Özal, '**Birkaç ay önceki Washington ziyaretimi hatırlıyor musun?**' dedi. Birlikte öğlen yemeği yediğimiz için hatırlıyordum. '**Başkanınız ile konuştum. İkircikli bir karaktere sahip; ama sanıyorum bu sefer kararını vermiş. Bir savaş çıkacak**' dedi ve ekledi, '**çıktığında da hızlı, ucuz ve kolay olacak.**'

Bu şaşırtıcıydı. '**Sizi böyle düşündüren nedir?**' diye sordum. Bunun üzerine gizemli bir Türk gülümsemesiyle, '**Komşularımızda neler olup bittiğini bilmek isteriz**' dedi. Diğer bir deyişle, iyi bir istihbaratları vardı. '**Sana bir örnek vereyim**' diye devam etti: '**Hafta geçmiyor ki subaylar da dâhil olmak üzere pek çok Irak askeri, sınırlarımızı geçip sığınma talebinde bulunmasın. Savaş başlamadan önce subayların kaçtığı bir ordunun durumu iyi değildir.**' Katılmak durumundaydım. Sonra, '**Savaş çıkarsa bizim yanımızda yer alırsınız?**' diye sordum; '**Tabii ki**' dedi."

Modern Türkiye'nin Doğu ve Ortadoęu kitaplarıyla Türkiye'de çok iyi tanınan bu duayen tarihçinin **Tarih Notları: Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları** tarih yazımı açısından da önemli bir kitap. Onun tarih yazımı konusundaki düşünceleri ve deneyimleri bu alana ilgi duyan ve tarihçiliği bir meslek olarak seçen herkes için ufuk açıcı nitelik taşıyor.

Birinci Bölümden -^{İLK YILLAR}özetleyerek- Düzenleyen:

Celal SANCAR

12.4.2015/ANKARA